

Gyöngyöspata környezetének tájhasználat-változása

Lukács-Tóth Levente

Természetvédelmi Mérnök BSc. szak

Gödöllő

2023.

Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem

Szent István Campus

Természetvédelmi Mérnök BSc. Szak

Gyöngyöspata környezetének

tájhasználat-változása

Belső konzulens: **Dr. Pető Ákos**
egyetemi docens

Készítette: **Lukács-Tóth Levente**
NUFK74
Nappali tagozat

Intézet/Tanszék:
Vadgazdálkodási és Természetvédelmi Intézet
Természetvédelmi és Tájgazdálkodási Tanszék

Gödöllő

2023.

TARTALOMJEGYZÉK

1.	BEVEZETÉS ÉS CÉLKITŰZÉSEK.....	4
2.	SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS.....	5
2.1.	Gyöngyöspata és tágabb földrajzi környezetének a bemutatása	5
2.2.	A település közvetlen környezetének természeti értékei és azok bemutatásai.....	9
2.3.	A település történetének rövid áttekintése.....	11
3.	A VIZSGÁLATOK MÓDSZEREI	15
3.1.	Tájelemzés	15
3.2.	A Településhez kapcsolódó értékek és vizsgálatának módszerei.....	16
4.	EREDMÉNYEK ÉS ÉRTÉKELEÉSÜK	18
4.1.	A mezőgazdaság fejlődése és változása az írott források alapján	18
4.2.	Gyöngyöspata és környezetének tájhasználati változásai a térképi források tükrében	21
4.3.	Gyöngyöspata természeti és kultúrtörténeti értékeinek bemutatása.....	24
4.3.1.	Várhegy, Szent Péter templomrom.....	25
4.3.2.	Borvidék	27
4.3.3.	Szurdokfürdő	28
4.3.4.	Jesse-fa oltár	30
5.	KÖVETKEZTETÉSEK ÉS JAVASLATOK	32
6.	ÖSSZEFOGLALÁS	34
7.	KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	35
8.	IRODALOMJEGYZÉK	36
9.	MELLÉKLETEK.....	38
	NYILATKOZAT.....	38

1. BEVEZETÉS ÉS CÉLKITŰZÉSEK

Szakterdolgozatomban Gyöngyöspata tájtörténetéről írok. Katonai térképek segítségével szeretném bemutatni Gyöngyöspata tájhasználatát különböző korokban. Kitérek a település természeti változásaira. Emellett a fontosabb kulturális változásokat is megmutatom. Ezek történetét és fejlődését boncolgatom különböző korokban. A terület biológiai, geológiai, történeti, régészeti, valamint kulturális elemeire is kitérek. Az állat- és növényvilágban megfigyelhető, illetve a vízrajzi változásokat is érintem. A különböző korok jellemző növénytakarójáról is írok, így például az erdők arányának változásáról a település környezetében, vagy a különböző korok jellemző földhasználatáról és a termesztett növényekről. Ezek mellett a helyi hagyományokra, valamint az építészeti örökségekre is kitérek. A település helyi szokásait is bemutatom. A katonai térképek mellett egyéb forrásokat is alkalmazok. Szakirodalmakat, ezen belül különböző cikkeket, könyveket, konferenciai kiadványokat és szakfolyóiratokat. A különböző internetes forrásokat is felhasználom. Ezeken belül különböző szaklapokból, egyetemi honlapokból és tudományos adatbázisokból informálódok. Szakemberekkel, itt élő emberekkel beszéltem, többek között Molnár Károllyal, aki három cikluson keresztül volt polgármester a faluban. Ő elmesélte a híres templom történetét, valamint a Jesse oltárról mesélt, a település történetéről, a várhegyről és a pincesorrról is. Találkoztam és beszélgettem Matalik Attila erdésszel, aki az erdőgazdálkodásról adott elő nekem tudnivalókat. Ezeknek több érdekes részletét is lejegyeztem és megosztom.

Azért választottam ezt a témát, mert Gyöngyösön lakom, Gyöngyöspata mellett, és ez az a település a közelünkben, amiről tudom, hogy nagy történelmi és kulturális múlttal rendelkezik. Számos szabadon megtekinthető látnivaló található még ma is a településen, mint pl. a Kisboldogasszony-templom, vagy a gyöngyöspatai vár. A helyszínek többségén személyesen és többször is jártam az elmúlt időszakban.

2. SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS

2.1. Gyöngyöspata és tágabb földrajzi környezetének a bemutatása

Déli-Máttra kistáj

A vizsgált terület, Gyöngyöspata és tágabb környezete, három kistáj határán helyezkedik el. A település délkeleti területe tájföldrajzi értelemben az Észak-magyarországi-középhegység nagytáj, Mátravidék középtájának Déli-Máttra kistájában található (kistájkód: 6.4.13.). A kistáj területe 130 km², és Heves vármegye területén helyezkedik el.

Tájtípológiai összegzés.

Domborzati viszonyok. A kistáj egy 140–600 m közötti tengerszint feletti magasságú, enyhén délnek lejtő gerinces típusú alacsony középhegység. Gyöngyösoroszitól délre jelentős törmelékkúpok fedik a felszínt (Marosi és Somogyi 1990).

Földtani viszonyok. A Déli-Máttra geológiáját a mátrai miocén korú sztratovulkáni tevékenység termékei határozzák meg. A kistáj nyugati felére piroxén andezit (pl. Nagyhársasi Andezit Formáció) és riolitos betelepülések a jellemzők (pl. Gyöngyössolymosi Riolit Formáció), a keleti felében dácit és riolittufa a jellemző andezites betelepülésekkel. A kistáj dél-nyugati területeinek hegylábfelszínét lejtőtörmelék (pl. deluviális üledék; lejtő- és proluviális üledék) és pannóniai agyag fedi (Marosi és Somogyi 1990, Gyalog et al. 2005).

Éghajlati viszonyok. A Déli-Máttra kistáj magasabban fekvő területei a mérsékelt hűvös és mérsékelt nedves éghajlattal jellemezhető klímátípusba, déli sávja pedig a mérsékelt meleg és mérsékelt száraz éghajlattal jellemezhető klímátípusba tartozik. Évi középhőmérséklete 8,5°C és 9,5°C között változik. A várható évi csapadékösszeg délen 600 mm, északi területein 700 mm feletti (Marosi és Somogyi 1990, Dövényi et al 2010).

Vízrajzi viszonyok. A Máttra központi területéről délnek futó patakok tagolják a területet, ezek a Tarján-patak; Toka-patak; Gyöngyös-patak; Bene-patak; Domoszlói-patak; Tarnócza-patak (Marosi és Somogyi 1990).

Növényzeti viszonyok. A Pannóniai flóratartomány (Pannonicum) tartozó Északi-középhegység flórávidékébe (Matricum) Agriense flórajárásába tartozik a kistáj. Potenciális erdőtársulásai a montán bükkösök (Aconito Fagetum), a szubmontán

bükkösök (*Melitti Fagetum silvaticae*), az alacsonyabb térszíneken pedig a tölgyelegyes bükkösök (*Querceto–Fagetum silvaticae*) (Marosi és Somogyi 1990).

Talajtani viszonyok. A Déli-Mátra kistáj talajtani viszonyait – a fent bemutatottaknak megfelelően – a terület geológiai, hidrológiai és klimatikus viszonyai alakítják. Helyileg eltérő módon egy-egy talajábrázó tényező dominanciája befolyásolja a megjelenő talajtípusok kifejlődését, tulajdonságát. A Dél-Mátra kistáj uralkodó talajtípusa az andeziten és annak málladékán, illetve pannóniai üledékeken fejlődött agyagbemosódásos barna erdőtalajok (A-BET) (58%). Az erősen kötött textúrájú talajok által uralt területeken erdők díszlenek, a meredek hegylábi felszíneken az A-BET-ek lepusztulásával jönnek létre a kistáj köves kopár talajai (8%). A hegylábi régiók alacsonyabb térszínein barnaföldek fejlődtek, területi részarányuk jelentős (32%). A kistáj peremi területein csernozjom barna erdőtalajok találhatók meg kis sávban, területi részarányuk azonban csekély (2%).

A Magas Mátra kistáj

A kis táj Heves és Nógrád megyében helyezkedik el, területe 234 km².

Domborzati viszonyok. Domborzata 210 és 1014 méter közti tszf-i magasságú. A vulkáni hegységben itt található az ország két legmagasabb csúcsa, a Kékes és a Galyatető. A gerincek többnyire nyugat-keleti irányúak. A terület keleti része litologailag és geomorfológiai is különbözik az előzőektől, lávatakaró reliktumként értelmezhető. A felszínen gazdag periglaciális formaegyüttes található. A Magas-Mátra fő szerkezeti iránya K-Ny-i, s jellemző törések még az ÉNY-i -Dk-i és az ÉK-i DNY-i, amelyeket a patakok futásiránya is jelöl. A Mátra a belső Kárpátok vulkáni koszorújának egyik leginkább bonyolult tagja, így sok kérdésben ma sincs egységes álláspont. Legtöbb vitát a főgerinc váltja ki, ennek nyugati része ábraviselheti az egykori kaldera peremét, de vitatéma a gerincen ülő kúpok kitörésközpont jellege is (Marosi és Somogyi 1990).

Éghajlati viszonyok. A napsütéses órák száma a legmagasabb csúcsokon eléri a 2000 órát, lejjebb 1900-at. Nyári időszakban a jellemző a 740–750 óra. A téli napfényes órák száma a legmagasabb pontokon eléri az évi 250 órát (Marosi és Somogyi 1990, Dövényi et al 2010). Ugyancsak a regionális vízellátást szolgálja a nagyszámú, bár erősen ingadozó forrás.

Az évi középhőmérséklet széles határok közé esik (6,00–8,00°C), sőt Kékestetőn mindössze 5,4°C (Marosi és Somogyi 1990). A csapadék évi mennyisége a kistáj ÉK-i szegélyén 600 mm, a legmagasabb csúcsokon 840 mm körüli.

Vízrajzi viszonyok. A területet éghajlata alkalmassá teszi az erdőgazdálkodásra és a szélenergia hasznosítására, de kedvező körülményeket biztosít a turisztikai- és idegenforgalom, valamint a gyógyászat számára is. Vizek tekintetében a Zagyva és a Tarna mellékpatakjainak (Gyöngyös, Bene, Tarnóca, Parádi, Tarna, Kövecse-patak) ez a forrásvidéke. A vízfolyások átlagosan sok vizet vezetnek, de a vízzáró kőzetfelszínen igen nagy vízhozam ingadozásúak. Csapadékos időben hamar megáradnak, szárazságban csaknem kiszáradnak. A Mátra vízfeleslegét tározók útján próbálják hasznosítani. Ezek közül a tájhatáron belül fekszik 12 hektárnyi területen a Csórréti-víztározó, amelynek fő feladata a Mátra D-i előterének, elsősorban Gyöngyös város környezetének ivóvízellátása. Erre alkalmassá teszi a Mátra lefolyó vizét a kedvező minőségi állapot is. Ugyancsak a regionális vízellátást szolgálja a nagyszámú, bár erősen ingadozó hozamú forrás is. Itt megemlíthetjük a galyatetői Ménes forrást, hozama 900–0,6 l/s között váltakozik. Ehhez ábraest a Kékes Százados-kútja 64–23 l/p közötti hozamingadozása kiegyensúlyozottabbnak tűnik. A legnagyobb hozamú a kékesi nagy forrás (520–54 l/p) (Marosi és Somogyi 1990).

Növényzeti viszonyok. A D-i kitettségű oldalakon a magasra felhúzódó tölgyesek a jellemzőek, általános bennük néhány, a Dunántúlon gyakori növényfaj (törpe keltike-*Coridalis pumila*, virágos kőris-*Fraxinus ornus*, kisvirágú pimpó *Potentilla micrantha*) megléte, és a legmagasabb területeket montán bükkösök borítják.

Talajtani viszonyok. Az igen erősen tagolt, északra meredek, délre lankásabb lejtők felszínét uralkodóan agyagbemosódásos barna erdőtalajok borítják, amelyek piroxén andezit és andezittufa málladékon, Mátraszentimre és Parádóhuta környékén pedig harmadidőszaki üledékeken ábrázódtak. A Parádóhuta környéki agyagbemosódásos talajok erősen savanyú kémhatásúak. A talajlepusztulás következtében 9% területi részarányban terméketlen köves kopárok alakultak ki. A D-i határvonal mentén viszonylag összefüggő zónában, az agyagbemosódásos barna erdőtalajok közé beékelődve, szmektikés agyag ásványtartalmú fekete nyiroktalajok találhatók (3%) (Marosi és Somogyi 1990).

A Nyugati-Mátra kistáj

Heves és Nógrád megyében helyezkedik el, területe 115 km².

Domborzati viszonyok. A terület 153 és 805 m közötti tszf-i magasságú, ezen belül kb 40%-ban 300 és 700 m közötti gerinces típusú vulkáni középhegység, 20%-ban átlagosan 250 m abszolút magasságú medencedombság. A DK-i része -a Gyöngyöspatai-

medence-ÉNY-ről DK felé 300 m-ről 150–200 m-re alacsonyadó, gyenge relatív reliefű (30-80m/km²), kevésbé felszabdalt (1–2km/km²) felszín. A kistáj egészére a sajátos formaegyüttesekbe rendezhető periglaciális formák jellemzőek. A tájat főként a több fázisban lezajlott vulkanizmushoz kapcsolódó kőzetek építik fel jelentős vastagságban. A gyöngyöspatai medence alapja bádeni szarmata karbonátos agyagos üledék, amelyet a pannóniai összlet fed be. Rózsaszentmárton és Szűcsi térségében az 1890-es évek elejétől 1968-ig folyt a pannon korú lignitek mélybányászata.

Éghajlati viszonyok. Klimatikus szempontból a terület két részre bontható, északi fele hűvös- mérsékeltén nedves, déli fele mérsékeltén hűvös, mérsékeltén száraz. A napsütéses órák évi száma a legmagasabb pontokon eléri az 1900-at, másutt kevéssel alatta marad. Nyáron valamivel kevesebb mint 750, télen 180–200 óra napsütés várható. Az évi középhőmérséklet az északi részeken 7–8 Celsius fok, délen megközelíti a 10 Celsius fokot. Az évi csapadék mennyiség 550–600 mm, de a magasabban fekvő területeken eléri a 700 mm-t is. Az éghajlati viszonyok főleg az erdőgazdálkodásra teszik alkalmassá a területet, de a déli részekén mezőgazdasági kultúrák is termesztethők.

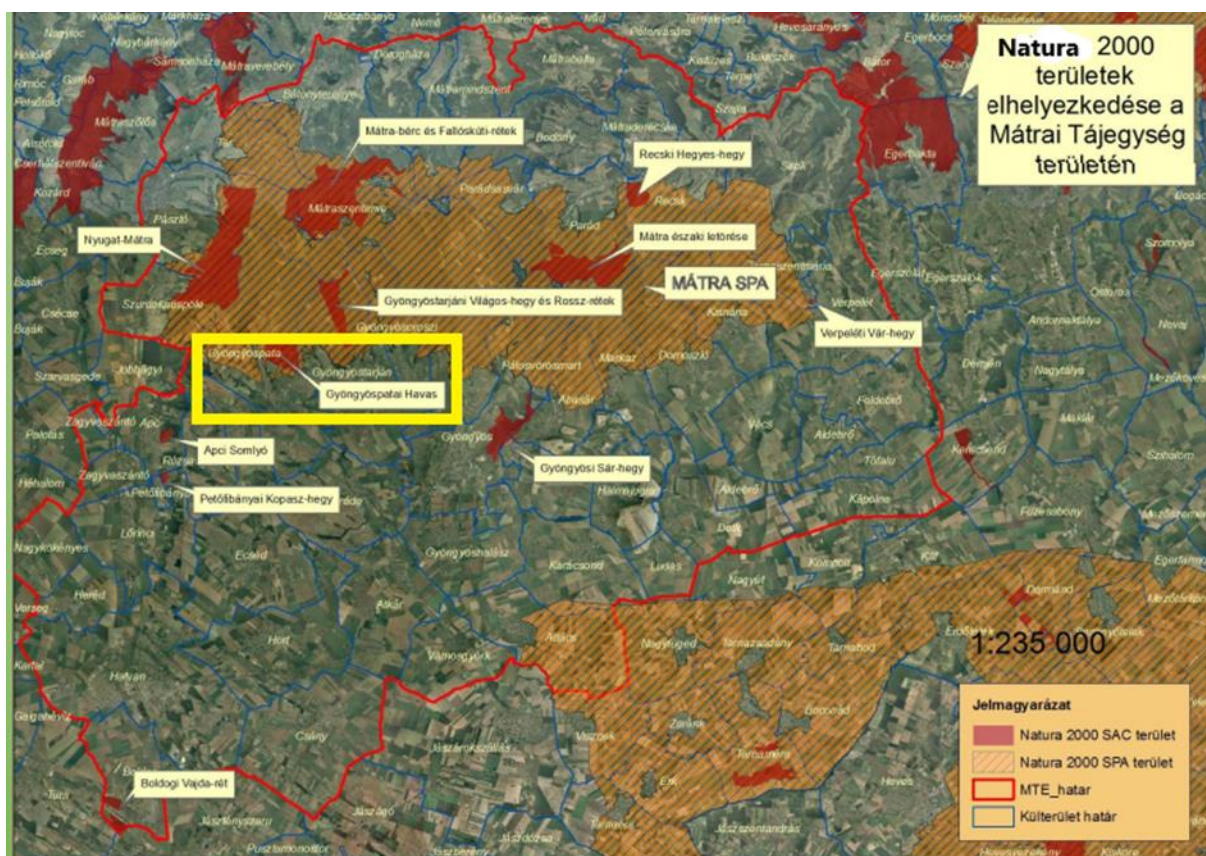
Vízrajzi viszonyok. Ez a táj a Rédei-patak, az Ágyék-patak és a Kövecses-patak forrásának vidékére terjed ki. A Nógrádi Regionális vízellátó rendszer számára a Hasznosi-tározó (23 ha) került kialakításra, amely a Kövecses-patakon épült meg. Ugyanilyen üzemel a Rédei-patakon Gyöngyöspatánál (21,3 ha), és az Ágói-patakon Szűcsi alatt (11 ha) is. Utóbbiak elsődleges feladata az öntözővíz tározása. A tömör kőzetekben az átlagos forráshozamok is igen csekélyek. Pl. a gyöngyöspatai meleg kútnak 0,8 l/p, a Puskaporos kútnak 0,2 l/p az átlagos hozama. A geológiai körülmények miatt a felszín alatti víztípusokból csak a hasadékvíz fordul elő, mint rétegvizek speciális típusa, mennyisége nem számottevő (Marosi és Somogyi 1990). *Növényzeti viszonyok.* A növényzet túlnyomó részt a tölgyes-zónába tartozó. Nagy része másodlagos növényzettel borított.

Talajtani viszonyok. A hegylábi átmenetet alkotó térszínek nyirokszerű anyagán barnaföldek (32%) ábrázódtak. Mechanikai összetételük a gyalogos vályog. Vízgazdálkodására a kis vízvezető és a nagy vízmegkötő ábraesség jellemző. A szőlőként hasznosítható terület részaránya akár 25% lehet (Marosi és Somogyi 1990).

2.2. A település közvetlen környezetének természeti értékei és azok bemutatásai.

A Mátrai tájegység, mint természetvédelmi oltalom alatt álló terület, számos Natura 2000 hálózatba tartozó élőhellyel rendelkezik. Közöttük említésre méltó a 11 db Kiemelt jelentőségű Természetvédelmi Terület (SAC: Special Areas Conservation) és 1 db Különleges.

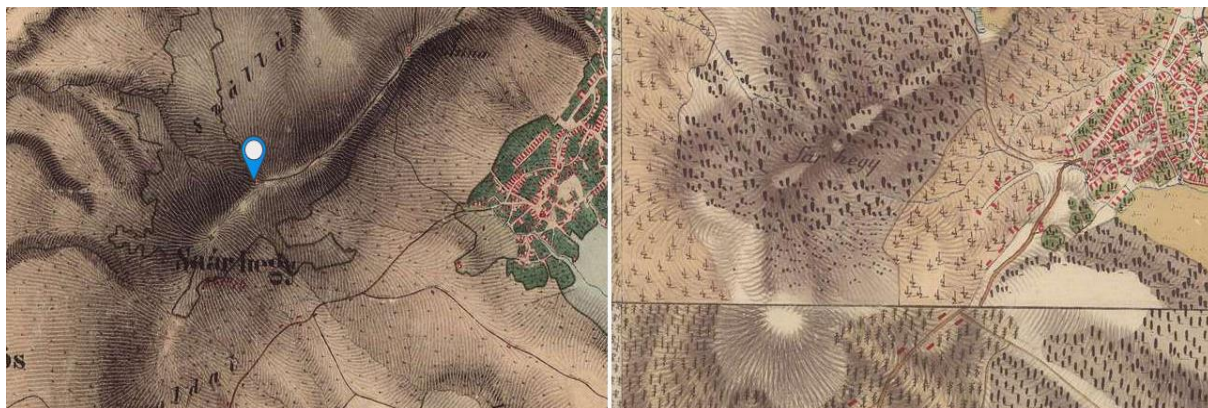
Madárvédelmi Terület (SPA: Special Protection Area). Ez a madárvédelmi terület Gyöngyöspatahoz tartozik, neve Gyöngyöspatai Havas KjtT (1. ábra) (Magos 2017).

1. ábra: Natura 2000 területek a Mátrai Tájegységben, sárga keretben jelölve a Gyöngyöspatai Havas Madárvédelmi Területe (Magos 2017).

Egyik jellegzetessége a Sár-hegy (500 m), amely Gyöngyös keleti szomszédságában található és 50 védett növényfajnak és majdnem 100 állatfajnak ad otthont. Az alábbi szinkronizált nézetben (2. ábra) két katonai térképen látható a Sár-hegy (Tímár et al. 2006). A bal oldali a 19. században készült, a jobb oldali a 18. századi Magyar királyság történelmi térkép részlete. A térképeken a Sár hegy növény borítottsága látható különböző nézetekben és különböző időszakokban. Azért fontos a szinkronizált

nézet, mert így jobban nyomon tudjuk követni a növény borítottságát és a tájkép jellegét, valamint ezek változásait.

2. ábra: A Sárhegy két katonai térkép szinkron nézetén a 19., illetve a 18. századból (Tímár et al. 2006).

A kistáj keleti részén fekvő markazi és kishánai várrom is fontos emlék. A táj jellegzetes látnivalói ezen a környéken a jégkorszakból megmaradt, és nyomokban ma is látható kavicsmezők Markaz mellett (Tatármező) és Kishánán a Tarnóca-völgyben.

A Bába-kőnek nevezett, nehezen fellelhető gejzirkúp (3. ábra) Mátrafüred és Gyöngyössolymos között szintén névjegye a kistájnak.

3. ábra: A Bába-kő helye szinkronizált nézetben a kék nyíllal jelölve két katonai térábrán a 19. és 18. századból (Tímár et al. 2006).

A Gyöngyöst Mátrafüreddel összekötő főútról a solymosi elágazás előtt mintegy 150 méterre, a kerékpárút bozótossal szegélyezett oldalán indul nyugat felé egy terepmotorosok által gyakran használt ösvény. Ez vezet a Bába-kőhöz, ahol a sziklás terep elején, egy információs tábla és egy turistautat szegélyező tábla mellett elhaladva járható körbe a helyszín (4. ábra).

4. ábra: A Bába-kő napjainkban (Forrás: saját fénykép, 2023).

2.3. A település történetének rövid áttekintése

Gyöngyöspata a Mátra lábánál helyezkedik el. Egykor a megye egyik legfontosabb települése volt, amelynek emléke jelenleg is megtalálható a városban. A település a nevét Pata vezérről kapta.

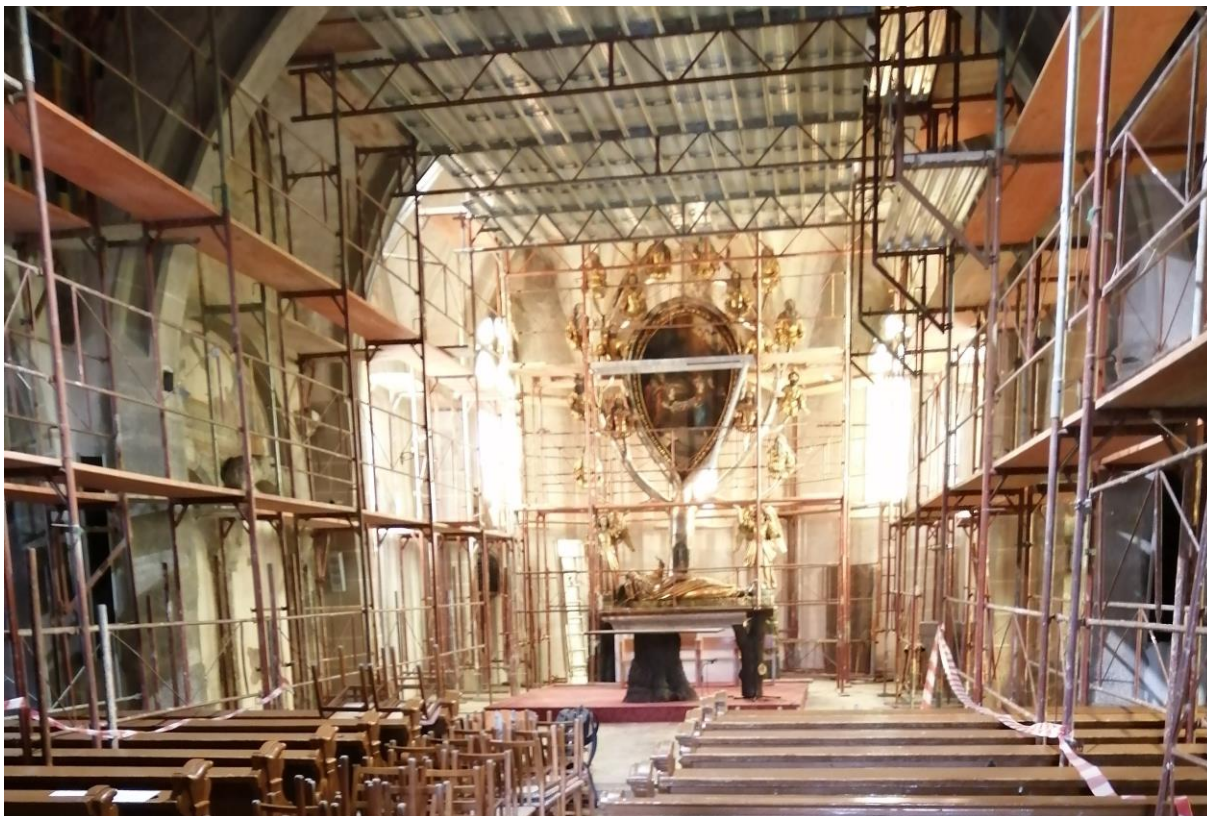
A honfoglalás óta lakott, Anonymus írása szerint Árpád fejedelem nagy földterületeket adományozott két vezérének, Ednek és Edemennek. Az ő unokájuk volt Pata, aki később várat épített. Utóda a későbbi magyar király, Aba Sámuel.

A falu felett helyezkedik el a várhegy. Egy nemzetiszínű zászló emlékeztet jelenleg arra a helyre, ahol egykor a vár állt. Az eredeti épület alapjaiban a kilencszázas években épült. A vár mellett 1010 körül épített Szent Péter főesperességi templom negyven település egyházi központjául szolgált, ám a tatárjáráskor szinte teljesen elpusztult. Ma helyét emlékpark őrzi (5. ábra).

5. ábra: Az 1010 körül épített Szent Péter főesperességi templom romjai napjainkban
(Forrás: saját fénykép, 2023).

Az 1300-as évek közepén új román stílusú római katolikus templomot építettek a pataiak, amit később sokszor átépítettek, bővítettek, majd a 15. században a gótika jegyében fedtek át. A gótikus felépítésű templom 17. században faragott barokk oltára nyolc méter magas. Ez a híres Jesse oltár. Az oltáron fekvő Jesse életnagyságú testéből fa sarjad, ágain bibliai királyok és próféták láthatók. A fa törzse ezüst színű, ágai aranyozottak, az oltár pedig maga hársfából készült. Jelenleg a templombelső a teljes felújítás miatt csak részben bejárható, az oltárkép a főbejárattal szemben, egyelőre állványokkal körülvéve várja a híveket (6. ábra).

6. ábra: A gyöngyöspatai római katolikus templom rekonstrukció alatt álló hajója a Jesse-tárral, napjainkban (Forrás: saját fénykép, 2023).

A templom további nevezetessége a Néksei Biblia, mely Néksei Demeter (1315-1338), a település akkori birtokosának megrendelésére készült. Értéke felbecsülhetetlen. (Horváth 2000)

Pata település önállóságát megőrizte, és az idők során nem olvadt bele a környező falvak világába, ezt mutatják a megemlített építészeti, művészeti és művelődéstörténeti emlékek. Függetlensége azonban csorbult a török hódoltság idején, 1544-1686 között. Bár falu ekkor sem néptelenedett el, mint akkor sok más környező település, mivel Patát szultáni tulajdonként tartották számon.

Az 1770-es években jelentős feudális földbirtokok alakultak ki. Elaprózódtak a parcellák, létrejöttek a majorságok. 1848-49-es szabadságharc idején, az 1848-as áprilisi törvények eltörölték a feudális rendből eredő kötelezettségeket. A 19. században a város fejlődése megállt, következményeképpen 1871-ben elvették a helyiektől a városi rang cím viselésének jogát. Ezt csak 2013. július 15-én nyerte vissza, amikor Gyöngyöspata ismét városi rangot kapott (7. ábra).

7. ábra: A városi rangot nyert Gyöngyöspata látképe a várhegy felől napjainkban (Forrás: saját fénykép, 2023).

A Danka patakon átívelő háromlyukú hidat az országosan elterjedt védőszent, Nepomuki Szent János szobra díszíti. A Mátra adottságai emberemlékezet óta lehetővé tették a szőlészet kialakulását, az éghajlat, a földek minősége és a szorgalmas emberi tényező segítségével a borászat virágzását. Ennek ékes és látványos bizonyítékeként kiemelem a hétszintes pincsort, mely szintén a város különlegessége.

Pataivá válni nehéz, arra születni kell - tartja a mondás. A település még ma is az egyik legnépesebbek egyike a megyében, de lakossága egyre nagyobb ütemben fogy. Eltűnőfélben vannak a hagyományok, a régi több évszázados szokások, melyek közül azonban még számosat fel tudnak idézni a helyiek. A múlt feltárásán és az én, és nálam fiatalabb nemzedék részére annak továbbadásának érdekében dolgoznak a helyi civil szervezetek tagjai, akik egyesületben, hegyközségi körben, alapítványi, társasági és egyéb formában vadászokként, tanárokként, polgárőrökként fognak össze diákokat és nyugdíjasokat egyaránt Gyöngyöspata jelenének és jövőjének érdekében.

3. A VIZSGÁLATOK MÓDSZEREI

A földrajzi tájak védelme, értékeinek megőrzése napjaink hangsúlyos feladata. A tájak egyedi jellemvonásainak pusztulása figyelhető meg korunk technológiai fejlettségének köszönhetően, ugyanis a társadalom egyre növekvő igényei ezeknek az egyedi értékeknek a romlását, homogenizálódását, eltűnését eredményezi. Ennek következtében a táj elveszítheti funkcióit és történetéből fakadó jellemvonásait (Csorba et al. 2013).

3.1. Tájélemzés

A tájelemzés munkámra való felkészülésem alatt azt a Csorba Péter által leírt analízis módszert követtem (Csorba 2008, 2013), ami magában foglalja esetemben Gyöngyöspata és környezete történetének és jelenének kutatását. Ennek segítségével meghatároztam az ott élő emberek munkájának és szükségleteinek főbb jellemzőit. Azért volt ez fontos a számomra, mert ezen keresztül, terület bejárásaim és beszélgetéseim segítségével kaptam alaposabb képet dolgozatom tárgyáról.

A kutatást forrásgyűjtés felméréssel kezdtem, melyek segítségével adatokat gyűjtöttem.

Magyarország kistájainak katasztere című kiadvány a vizsgált kistájak megismerésének az indulásakor nagy segítségemre volt (Dövényi 2010). Az alapokat ebből megismerhettem.

Tapasztalatom szerint a továbbiakban annak ellenére, hogy ezer éves ismert történelemmel rendelkező tájjal és környezetével foglalkoztam, az írott és nyomtatott források száma kevésnek bizonyult. A kisszámú megjelenés azonban alapos feldolgozottságot mutatott. Ezekre a forrásokra itt kitérek. A legtöbb és alapos, rendszerbe szedett információt a Száz magyar falu könyvesháza sorozatban megjelent és Horváth László által szerkesztett Gyöngyöspata című könyvben találtam (Horváth 2000). Azok az internetes források, melyek a világhálón is, több oldalon elérhetőek, legnagyobb részben ugyanennek a kötetnek a fejezetei alapján készültek. Azonos tartalmú és többszörös megjelenése miatt szakdolgozatomban csak az eredeti forrásokat neveztem meg, a klónjaikat nem.

Azért, hogy az aktuális jellemzőkkel is megismerkedjek, a tájelemzés céljából az önkormányzat munkatársainak segítségével tájékozódtam azokról a helyben működő szervezetekről, amelyek nem legfőbb célkitűzéseikként, hanem a településen élők

általános érdekeivel azonosulva tagságukon keresztül sokat tesznek a természetvédelmi célok megvalósulásáért. Ilyen szervezetek a Gyöngyöspatai Vadásztársaság, a Gyöngyöspatai Hegyközség, a Baráti Kör, a Vári Pincék Egyesülete.

Számtalan alkalommal jártam személyesen Gyöngyöspatán gyerekkorom óta. Az utóbbi hónapokban a látogatásokat arra használtam, hogy a térképek, elbeszélések és leírások szerint megismerjem és bejárjam azokat a tájakat, amelyekről eddig csak közvetett információim voltak. A helyeket, épületeket és táji formákat és elnevezéseiket a személyes találkozások során gyűjtöttem be, melyek során hangfelvételt és fényképeket, jegyzeteket készítettem. A látogatások során tanultakból a dolgozatomban feltüntetett adatokra, a csapadékmennyiségre, napsütöses órák számára és a tereppel kapcsolatos egyéb adatokra nézve tapasztalati úton is megerősítást nyertem.

3.2. A Településhez kapcsolódó értékek és vizsgálatának módszerei

2023. áprilisában ellátogattam Gyöngyöspatára, ahol Matalik Attila erdősszel konzultáltam. Ő olyan fontos információkat osztott meg a település gazdálkodásával kapcsolatban, amelyeket fel tudtam használni a szakdolgozatomhoz. A településen személyesen, saját fényképfelvételeket is készítettem a Kisboldogasszony templomról, a templom körüli várfalról, a templomról belülről is készítettem képet, a pincsort is lefényképeztem, a Virág dombról, valamint a településről is csináltam fényképeket az egyik település melletti domb irányából. A Kecsketetőhöz és a Várhoz is ellátogattam. A Gyöngyöspata községgel kapcsolatos kiadványokat a Vachott Sándor könyvtár alkalmazottja biztosította nekem a benne működő levéltár részéről. A levéltáros neve Vinkler Bálint. Pásztor József könyvét is megkaptam, amelynek a címe Heves megye várai (Pásztor 1985). A másik pdf. formátumban is letölthető könyv címe Ábrák Gyöngyöspata mezőváros múltjáról, melyet Cs. Schwach Edit írt (Schwach 1999). A következő könyv, amely segítségemre volt, Horváth László Gyöngyöspata című könyve (Horváth 2000). Az elemzésekre készülve és a dolgozat megírásának céljából tanárain tanácsára katonai történeti térképeket és műholdas felvételeket is felhasználtam (Tímár et al. 2006). Az általános felhasználásra való a Google Earth programból kinyerhető képeket töltöttem le. Az összetettebb vizsgálathoz az első és második katonai felmérések során készített térképeket, valamint a II. Világháború alatt készült térképeket vizsgáltam és elemeztem. Összehasonlítottam a különböző korokban felvett, ugyanarról a tájszelvényről készített térképszelvényeket és a következtetéseket leírtam. Az Arcanum digitális adatbázisban ezekből a forrásokból dolgoztam: Magyarország [B IX a 527] -

Első Katonai Felmérés (1763-1787), Magyar Királyság [B IX a 1124] - Második katonai felmérés (1819–1869), Magyarország Katonai Felmérése (1941). A térképek összehasonlításánál nagy segítségemre volt, hogy egyszerre két térképrészletet is vizsgálhattam szinkron nézetben, így meg tudtam jeleníteni ugyanannak a területnek két eltérő időben készült térképét. Ez nagyon hasznos funkciónak mutatkozott, amikor azt vizsgáltam, hogy hogyan változott a táj használata az idők folyamán. A hozzájuk használható jelkulcsokat is használtam az elemzés során.

4. EREDMÉNYEK ÉS ÉRTÉKELÉSÜK

4.1. A mezőgazdaság fejlődése és változása az írott források alapján

Gyöngyöspata esetében a történelmi emlékek már a 11. századra visszanyúlnak.

A falu határait kezdetben azok a területek jelentették, melyek alkalmasak voltak a félnomád állattartásra. A földművelés az úgynevezett vad talajváltó rendszer szerint működött, melynek lényege az, hogy a talaj kimerülése után más részeket törtek fel. Ebben a században 20 családnál volt a község lakossága, a mezőgazdaságot az ekék számának növelésével fokozták és a rendszeresebb talajváltással növelték a hozamot. Ezekben a századokban primitív megoldásként egyre újabb és újabb területeket vontak be a földművelésbe. Mivel a település a Mátra alján található, ezért csak az erdőt lehetett bevonni a művelésbe (Matalik 2023).

Az erdőirtás az egyik legnehezebb munka volt ebben a korban. A legegyszerűbb módszert alkalmazták. Felégették az erdőket. A népesség zömét a pásztorok alkották. Egyre jobban előtérbe került a szabad pásztorkodással szemben az állandó letelepedés. Az államalapítást követően felgyorsult a pásztor korszak válsága, ami a szabad tömegek alávetését jelentette a jobbágysors irányába.

Ez a folyamat miatt kötöttebb földmunkára tértek át. Nagyon lassú folyamat volt ez, csak a 14-15. században teljesedett be. Az Aba nemzetség tagjai rokoni szállal kötődtek az abai házhoz, ezért birtokaik töretlenül megmaradtak osztatlan tulajdonformaként. Ők uraltak minden termőföldet, amely újkorig a gazdaság alapja volt (Molnár 2023).

A 14. század.

A 14. századi években a jobbágyság volt az egységes társadalmi osztály. Földjük nem volt, de volt a tulajdonukban egy ház, amelyet ők építettek, és munkaeszközeik és állataik is voltak. A földesúr különböző mértékű termény és pénz szolgáltatást követelt az általuk művelt földterület miatt. A jobbágyporta a faluban levő házhelyből, illetve a határban lévő parcellarészből, a szántó és kaszáló rétből állt. A teleknagyság mellett az igaerő volt a másik fokmérő. A Mátraalján mostohák voltak a szántási lehetőségek. Nyolc ökörré volt szüksége egy telkes gazdának. Akinek nem volt ökre, annak nem lehetett szántója. A föld nélküli házas zsellér alatt a vagyoni sorban a háztalan zsellérek álltak, akik lakni is már más házába kényszerültek. Ők cselédként a jobbágyok szolgálaként igyekeztek megélni. 1336-ban Károly Róbert bevezette a kapu adót. Egész teleknek számított minden olyan birtokocska, amelynek kapuján egy megrakott szekér keresztül

tudott haladni. A falu határának az adottságai miatt a földművelés az állattenyésztés mellett csak másodlagos volt. (Belényesy 2012)

15. század.

A fordulat a 15. század végén következett be, amikor a szőlőterületeket fokozatosan növelték, és így háttérbe szorult az állattenyésztés. A szőlőtermesztés térhódításában nagy szerepe volt a falu talaj és éghajlati viszonyainak. Írásos adatok alapján 1494-ben már Pata volt a legnagyobb szőlőtermelő település. Valószínűleg szerepe van ebben annak, hogy Pata városi rangot nyert. A földesurak a 15. század végétől és a 16. század elejétől már nem elégedtek meg a jobbágyoktól beszedett kilencedeikkel.

16. század.

A földesurak a földjeiket nem osztották ki a jobbágyoknak, hanem saját gazdaságot rendeztek be. A földesúri gazdálkodás kialakulása együtt járt azzal, hogy növekedett a zsellérek száma, valamint a robot szolgáltatások is megnövekedtek. Pata Hatvan várának török kézre kerülésével 1544 tavaszán hódoltsági település lett. Mezővárosi jogai voltak, és kiváltságot élvezett, mivel az egész török uralmi időszak alatt a szultán kincstári birtoka volt. Pata valósággal virágzott, mint ekkor már szultáni jogú város (Bodnár 1985).

A szőlőtermesztésre specializálódtak. Gyöngyöspatán gazdag paraszti réteg volt a 16. század második felében. A megszállás évtizedei alatt a török sosem lakta a települést, a népesség magyar maradt. A törökök és a fosztogató hajdúk bevonulása óriási veszteséget okozott.

17-18. század.

1685-ben a Heves vármegyei közgyűlés megállapítása szerint a Mátraalján jóformán csak két lakott település maradt; Pata és Gyöngyös. (Horváth 2000). A viszonylagos nyugalomnak köszönhetően növekedett az éves bortermelés, a lovak és csikók száma, valamint a bárányállomány, sertésszám. A szemes termés mennyisége nem kiugró. A fellendülés azonban megtört a Rákóczi szabadságharc éveiben. Ahogy az egész országban, úgy itt is jelentősen módosította a gazdasági jogviszonyokat Mária Terézia úrbérrendezése. A rendelet nem hozta feltétlenül jobb helyzetbe a jobbágyokat, de maga a tény, hogy meghatározta a jobbágytelek külső és belső tartozékait, rögzítették a kötelezettségeiket úgy, hogy egyfajta konkrét írott szerződés készült. Összességében ez előrelépést jelentett. Pata benépesült település volt, a majorsági irtásfölddel ezért már a rendelkezés pillanatában növekedett a zsellérek száma.

A 19. század.

A 19. század elejétől kényszerűségből gőzerővel folyt az addig műveletlen bozótos cserjés területek irtása. Ez volt az egyetlen módja annak, hogy valamilyen módon, és lehetőleg dézsmakötelezettség nélkül földhöz jussanak az egyre szaporodó családok. Ennek eredményeként 1830-ra a felső középbércet is feltörték, és a szántóföldi művelés alá vették. A nagy parlagi dűlő addig kaszálónak használt területét is művelés alá vonták. 1842-ben már 130 hold irtás föld volt a mezőváros határában annak ellenére, hogy a földesúri kisajátítás ezekre a területekre is kiterjedt. A lakosság arra is rászorult, hogy szántóföldet vegyen árendába (bérletbe). A kialakult gyakorlat az volt, hogy a parasztok, miután feltörték, műveléssel és trágyázással rendbe hozták a rétet, majd a földesúr azt elkobozta, és a majorsági birtokhoz csatolta. Az úrbérrendezés után gyorsan változott és gyorsan terjeszkedett a mezőváros. Ezt II. József korában készült katonai térábrákon fogom bemutatni, mint a beépülés megnövekedett irányát.

Az 1848-as forradalom híre március 17-18-án jutott el Patára. A jobbágyok, de még a földesurak is várták a jobbágy felszabadítást, csak az volt a kérdés, hogy a földesurakat hogyan kell kártalanítani. Egyfajta földfoglaló mozgalom indult el, a jobbágyok megtagadták a dézsma fizetését. A szabadságharc leverése után az élet normalizálódott, majd az 1853. évi császári rendelet elismerte a jobbágyfelszabadítást, de csak az úrbéri földek jutottak a parasztság birtokába. Egy 1863-ban készült ítélet úgy döntött, hogy az elhagyott telkeket a földesúr nem köteles népesíteni, így a föld megváltás ellenében a parasztság birtokában maradhatott. Természetesen ez a határ csupa árkos, gödrös, vízmosásos, és majdnem hasznavehetetlen volt. Ezt a második katonai felmérés segítségével mutatom be. Megszüntették a jobbágyság intézményét, de sajnos a vagyoni különbségek nem, hogy csökkentek volna, hanem még nőttek is. Sajnos volt olyan, aki alkalmi munkavállalással sem tudott megélni, így visszaesett Pata lélekszáma (Horvát 2000).

1871-ben a mezővárosként szereplő település végleg elveszítette kiváltságait, és a kiegyezést követően elvették városi rangját, majd nagyközségnek minősítették. A századforduló után a szőlőkultúra fejlesztése jelentett kitörési lehetőséget. Megnőtt a csemegeszőlő kereslet. Néhány gazda próbálkozott gyümölcsstermeléssel is. A fajcseresznye sorok még Pestről is ide csábították a felvásárlókat (Horvát 2000).

20. század.

Az első világháború után lassú fejlődésnek indult a falu. A lakosság többségének még mindig a szőlő és gyümölcsstermesztés biztosított megélhetést, de ezt a jövedelmet

mindenkinek ki kellett egészíteni valamilyen mellékessel. Az asszonyok télen szőttek, fontak. Kosárfonás, fafaragás volt jellemző, majd ezeket a termelt cikket értékesítették. Ezzel egy időben bányaalapítással is kísérletezett Pata. Két kovaföld bányát is nyitottak. A második világháborúban a jelentős károk mellett igazi veszteség volt, hogy alig akadt család, ahol ne gyászoltak volna. A lakosság a pincékbe húzódott. Később, sok kis paraszt és zsellér jutott földhöz 1945 tavaszán. A száz holdnál nagyobb birtokokat felosztották. A földreformhoz kapcsolódva megalakult a Gyöngyöspatai Földműves Szövetkezet. Ennek keretén belül szerettek volna az új gazdák préseket, hordókat, földműveléshez szükséges eszközöket kapni. Létrehoztak egy központi feldolgozó telepet egy korábbi földbirtokos pincéjében, melyet közösen használtak (Horváth 2000).

Az ötvenes évek elején az államosítás és a tsz-ekbe való erőszakos kényszerítés a helyi mezőgazdasági gazdálkodás felemelkedését meggátolta, mert a nagy munkával, egyéni paraszti birtokon kialakított egykori erdők helyén megjelenő termőföld területek közösbe erőltetett használatával, az erdőgazdálkodással, növénytermesztéssel és szőlészettel foglalkozó gazdák ereje megtört. Gyöngyöspata fejlődésének egyik akadály, a majdnem kilencven évvel azelőtti paraszti hierarchiának – a módos gazda réteggel a csúcán és a nincstelenekkel a legalján, – erőszakos felbontása ebben az időben nem hozta el a kényszerűségből belépett tagság boldogulását. A nagyüzemi termelés a kis szőlőparcellák egyesítésével sem vívta ki a remélt változást. A sikertelenség pedig tömegeket terelt az ipari üzemek felé, és ezzel a szakértő paraszti réteg elvándorlása is megkezdődött. A vidék politikai környezet okozta változásait külön tanulmányban is érdemes volna megvizsgálni, amint azt teszi a Száz magyar falu könyvesháza sorozatban megjelent Gyöngyöspata című könyv szerzője (Molnár 2023).

4.2. Gyöngyöspata és környezetének tájhasználati változásai a térképi források tükrében

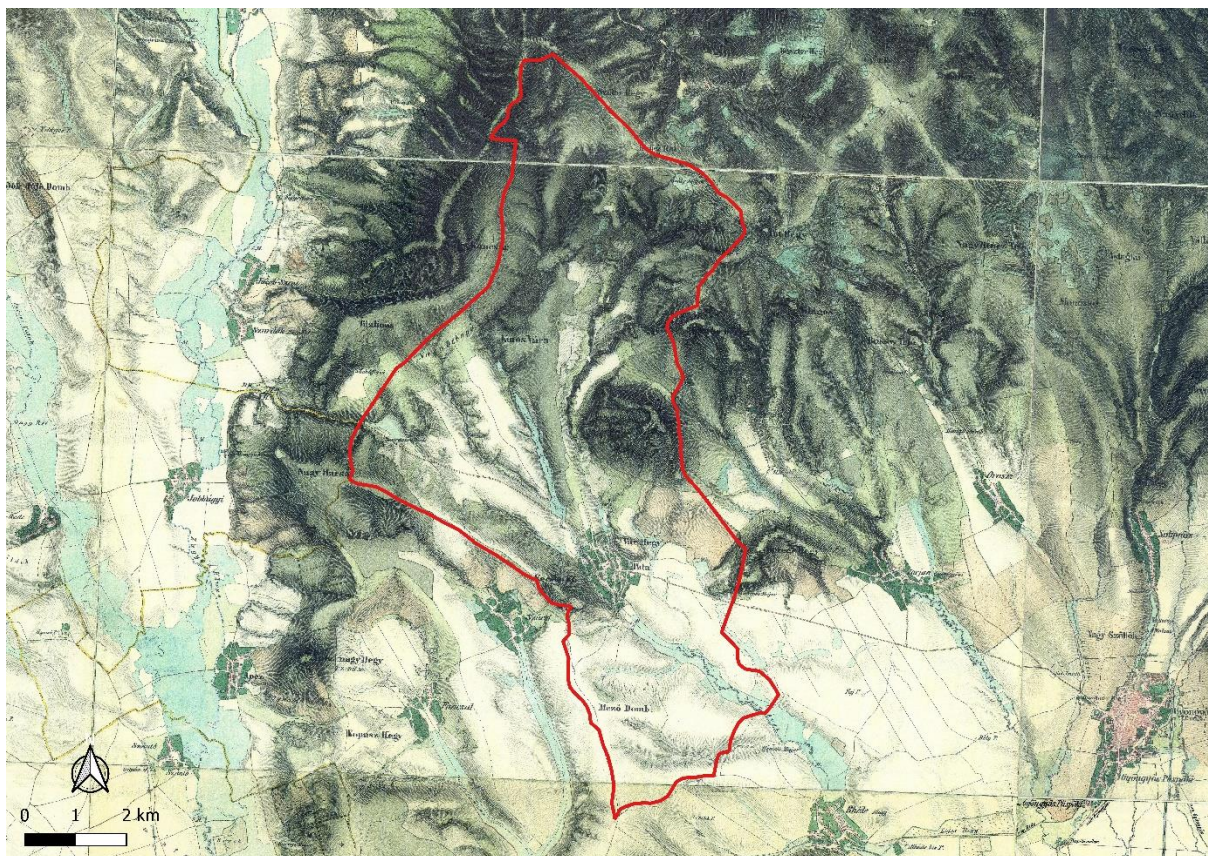
Katonai térképek elemzése.

A Második katonai felmérés Habsburg-Lotaringiai Ferenc uralkodása idején kezdődött, azonban a térábrák elkészülésének befejezése előtt már I. Ferenc József ült a trónon. Ezen a térábrán a különböző tájhasználati mód már jól elkülöníthető. 1827-ben egységes jelkulcsot is adtak ki (1806-1879).

A térképen jól látható, hogy a település területén számtalan zöldséges és gyümölcsöskert található. A település déli részén szántók és mezősegi területek fordultak

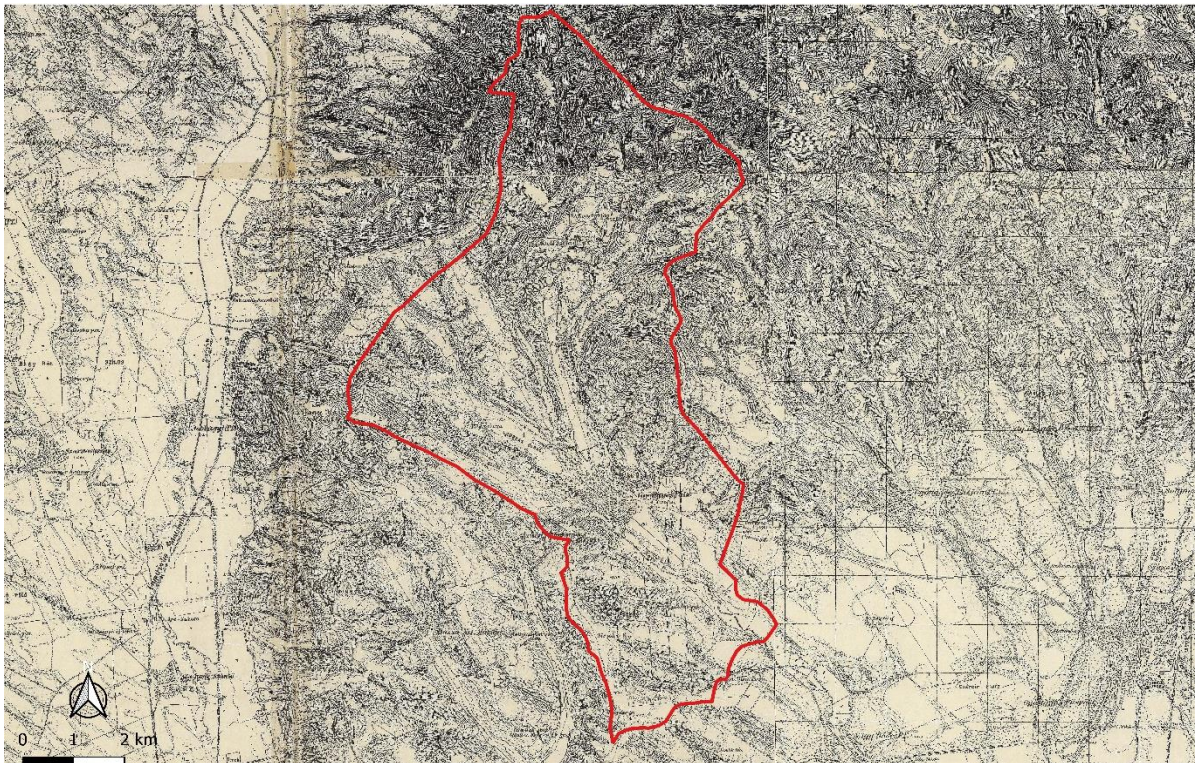
elő. Ezek a területek felnyúltak a település északi határára is de itt inkább az erdőterületek voltak a jellemzőek.

Az úrbérrendezés után gyorsan változott és gyorsan terjeszkedett a mezőváros. Ezt II. József korában készült katonai térképeken fogom bemutatni, amelyen látható a beépülés iránya. A Második katonai térképen (8. ábra) az látható, hogy Gyöngyöspatának a környékét erdők borították. A település közvetlen közelében akácok voltak megfigyelhetőek, valamint ettől távolabb tölgyesek. Ettől távolabb még bükkösökkel is találkozhattunk. A város mezőgazdasága is nagyon fejlett volt. Gyöngyöspata környékén számtalan szőlő terület volt megfigyelhető. A település lakossága borászattal foglalkozott. Emellett még barackot is termesztettek.

8. ábra: A Második katonai felmérés szerint a vizsgált terület 1860-ban. A piros vonal a település jelenlegi közigazgatási határát jelöli. Arcanum Térképek (2023. április).

Az 1884-es években Gyöngyöspata mezőgazdasága fellendült. Rengeteg szántó vette körbe a települést. Emellett a település határában rengeteg erdőterület is előfordult. Ekkor még elsősorban foglalkoztak szőlő termesztéssel. A térképszelvényeken (9. ábra) jól láthatók az utak aprólékosabb pontosabb jelölései.

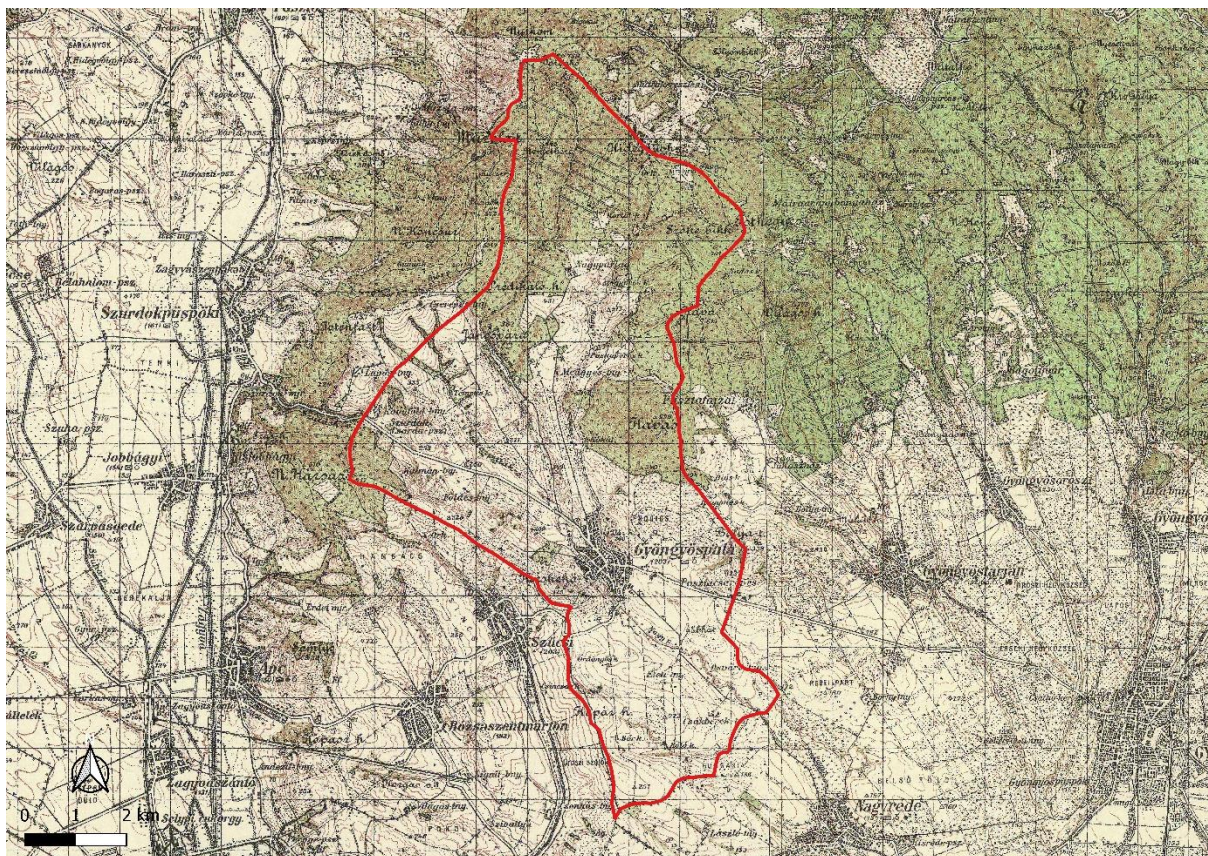

9. ábra: A vizsgált terület 1884-ben a Harmadik katonai felmérés térképén. A piros vonal a település közigazgatási határát jelöli. Arcanum Térkép (2023. április).

Az 1941 és 1944 között zajlott topográfiai térképek elkészítése nemcsak a táj történeti kutatások szempontjából jelentős. A térkép elkészítése minden szempontból fontos volt az I. világháború, és a Trianont követő területrendezések miatt. A Harmadik katonai felmérés során készített térképek alaposan kidolgozottak voltak, de a tudomány fejlődésével a II. világháborús térképek még precízebbeknek bizonyultak.

A II. Világháború alatt a település határát mezősi és erdő területek borították olyan módon, hogy a település határának a legnagyobb részét a mezősi területek borították. Itt cserjések, bozótos területek voltak megfigyelhetők. A település kisebb részét tették ki az erdőterületek, de itt is jellemzőek voltak a cserjések is. A térképszelvényen jól láthatók a házcsoportok, házsorok ábrázolásai.

Az úthálózatot természetesen jól kiépítették ekkorra, és a térkép jelöli a gyalogutakat, kocsit utakat és szekérutakat, valamint az elsőrendű fő közlekedési utakat is. (10. ábra)

10. ábra. II világháborús topográfiai térkép (1941-1944). A piros vonal a település közigazgatási határát jelöli. Arcanum Térábrák (2023. április)

4.3. Gyöngyöspata természeti és kultúrtörténeti értékeinek bemutatása

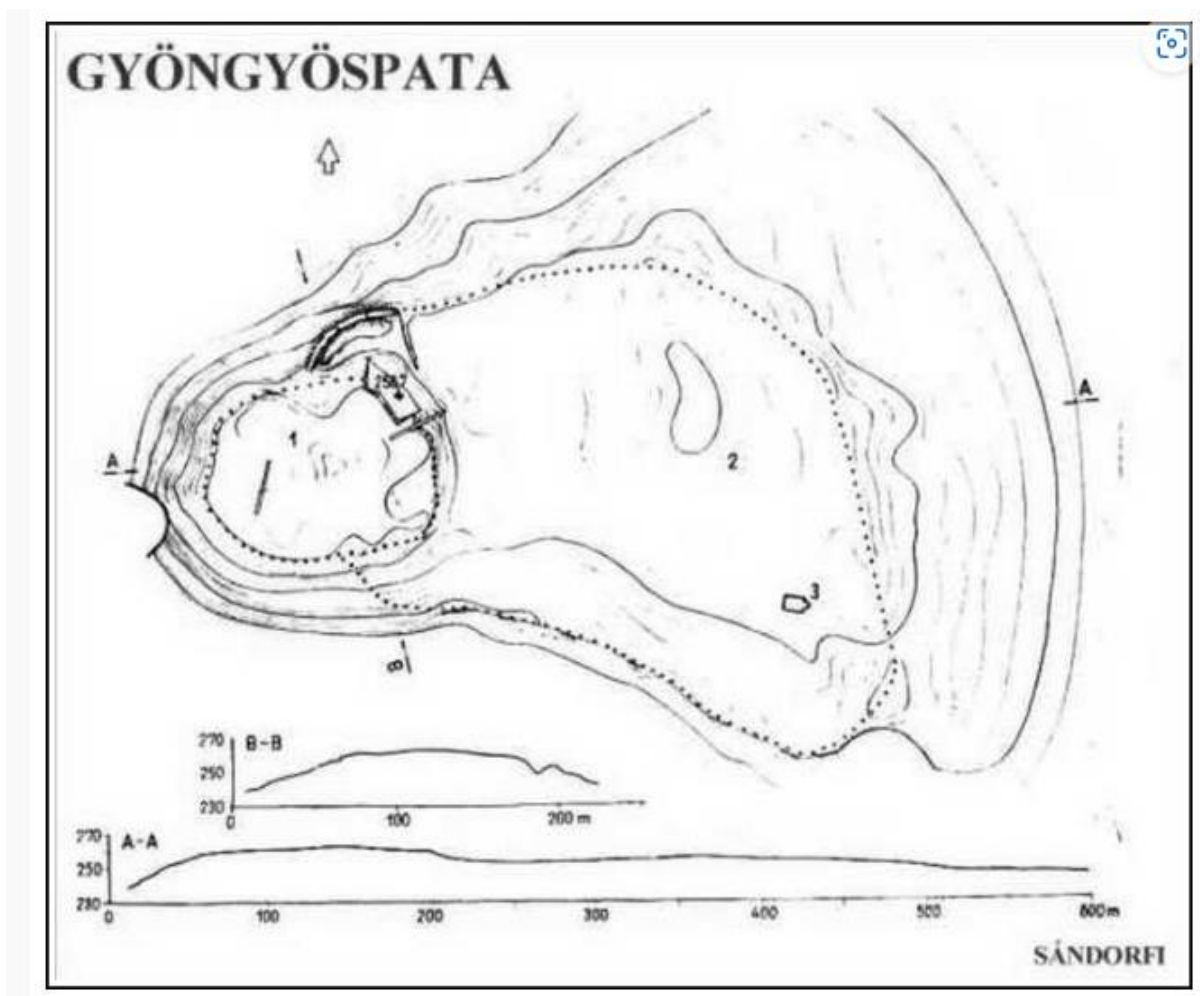
Nemcsak őskori maradványok, hanem bronzkori és kora-vaskori feltárások is igazolják, hogy a terület nem volt lakatlan. Régészeti leletekben gazdag mivoltát a tájnak alátámasztja a felszínre került temetők, tárgyak, házak (Schwalm 1999):

- Gyöngyöspata-Előmály: avar kori temető
- Gyöngyöspata-Melegforrás: 8. századi lakóház, edénytöredékekkel
- Csákbereg-pusztá: honfoglalás kori szablya
- Gyöngyöspata-Póctető: 9. századi templom falai

A táj napjainkban is még sok meglepetést tartogathat a felszín alatt. További információk állnak rendelkezésre arról, hogy Gyöngyöspata az Árpád-korban élte fénykorát. Pata lehetett Heves vármegye székhelye egyes feljegyzések szerint (Schwalm 1999).

4.3.1. Várhegy, Szent Péter templomrom

Anonymus krónikájából ismerjük, hogy a kabarok megszállták az egész Mátra-vidéket. Az előzőekben már említett Vár-hegy később az Aba nemzetség szálláshelye lett. A település fölé magasodó csonka kúp oldalán szőlőtermesztés folyt, platójára pedig megépült a Vár-hegy. Ez a terület a 20. században egy majdnem szabályos kör alakú műveletlen felszín volt. Amikor mezőgazdasági művelésre szánták, akkor kerültek elő a Vár-hegy romjai (Cs. Schwalm 1999.) (11. ábra).

11. ábra: A Gyöngyöspatai vár dombja (<https://varak.hu/latnivalo/index/199-Gyongyospata-Var/> 2023, április).

Kovács Béla 1965-ben kezdte el az ásásokat, amelyekkel szintén bizonyítást nyert a vár 10.-11. századi jelenléte, aminek egyeznie kell az Anonymus elbeszéléseiből származó, Pata által emelt várral. A Vár-hegy jelentőségét a főesperes-székhelyi mivolta igazolja. Sajnos a várról csak a 13. századból maradtak fent írásos emlékek, de mivel a

Gyöngyöspatáról fennmaradt 13-15. századi források sem említik a várat, így valószínűleg abban az időszakban csökkent a szerepe (Horváth 1999)

A vár történetének jelentős mozzanata az 1460-ban bekövetkezett huszita megszállás, amikor az egri püspökség birtokait elfoglalták, többek között, 1460. április 29-én Patát. 1460. május 1-én Rozgonyi Sebestyén Mátyás király seregével a várat visszafoglalták. A póctetői főesperesi templom és temetője arra enged következtetni, hogy Pata volt a vármegye székhelye. Tehát István király idejében Pata nemcsak az Aba-nemzetség székhelye, hanem főesperesi székhelyként is működött. Továbbá falvak és katonai települések vették körül, így stratégiai központ is egyben, egészen Gyöngyös 14. századi felemelkedéséig. Ugyanakkor Pata ezután is virágzó mezővárosi életet élt, művelődési és kulturális, művészeti szempontból egyaránt (Cs. Schwalm és Horváth 1999) (12. ábra).

12. ábra: Gyöngyöspata - Kisboldogasszony templom (Forrás: saját fénykép, 2023).

4.3.2. Borvidék

Gyöngyöspata a Mátraalja történelmi borvidékeinek teljes jogú tagja. Az írásos emlékek mellett Szabó János Győző régész kutatásai során szőlőművelő eszközök kerültek elő (Szabó 1982-83). A török időkben is folytatódott a szőlő-monokultúra és gazdálkodás. Levéltári feljegyzések során előkerültek a hódoltság éveiből fennmaradt tizedjegyzékek. A török időkben Pata szultáni birtok lett. Az elmúlt években megjelent a Hatvani szandzsák adóösszeírása, ami betekintést nyújt a gazdasági mutatók mellett a lakosságzámba is (Cs. Schwalm és Horváth 1999).

Gyöngyöspata szerepe a 15-19. észak-magyarországi mezővárosok között napjainkra már meghatározó és körül határolható. Pata a török hódoltság idején és később a feudális kötöttségek ellenére is megtartotta vásártartó jogát, identitását, katolikus életét, folyamatos lélekszámát. A város számára a hanyatlását a 19. századi gazdasági válság jelentette, amikor faluvá minősült, stagnált a népességnövekedése és a szőlőlugasokat a filoxéra pusztította (Cs. Schwalm és Kecskés 1999).

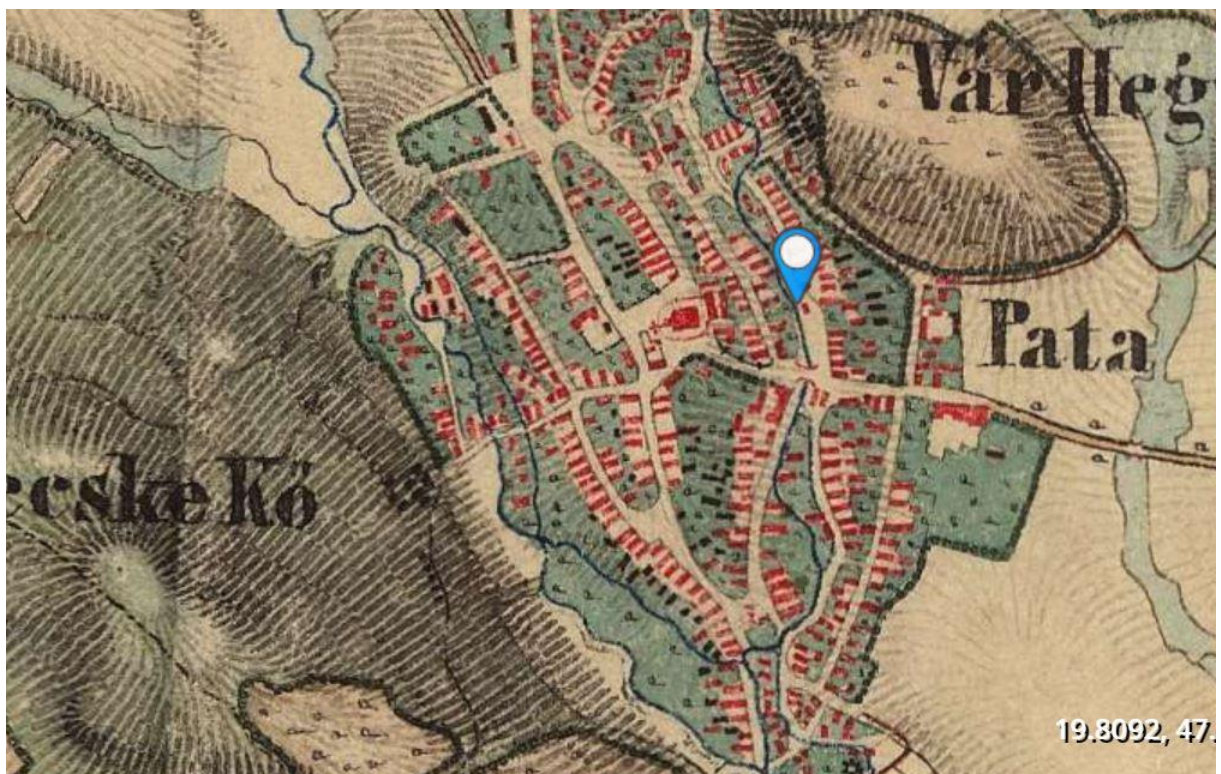
A 18-19. századi patai ábrán a falura jellemző és városi jegyek is fellelhetők. Pata fontos létét bizonyítja a 11. századi Szent Péter gótikus temploma, illetve egyháztörténeti tény, hogy főesperesi székhely a 12. században, később pedig a török hódoltság idején az adók összeírásának központja (Cs. Schwalm és Kecskés 1999).

Pata bortermelő kultúrája nyomon követhető a 15. századtól. 1598-ban a törökök 40 házat írtak össze, és dézsmajegyzékek is rendelkezésre állnak. Ezekből az adatokból ábraet kapunk a társadalmi helyzetről, területhasználatokról, állattenyésztés hanyatlásáról is. A 16.-17. századi borkultúráról a zsellérek sírleleteiből származó vaseszközök és szerszámok támasztják alá a szőlőművelést (Cs. Schwalm és Kecskés 1999).

1687 után Pata Heves vármegye második legnépesebb települése. Az elzselléresedés során 1861-re 2440 főt számlált a helység. Patán 1817-ben 609 hold szőlőt műveltek, és a névanyag alapján a Gereg-Várhegy-Kecskekő területen voltak a legjobb termelő helyek (lásd: 9. ábra). A 19. században már a vörös bor mellett fehér bort is állított elő a város. A fehér és vörös szőlő-fajtákat külön dűlőkre ültették (Cs. Schwalm és Kecskés 1999).

A középkori fehérszőlő-kultúrához a török szőlő balkáni eredetű fajtája is felsorakozott az évszázadok alatt. Mind a vörös, mind a fehér szőlő jól szállítható termékkel látta el a környéket (Cs. Schwalm, Kecskés 1999).

Középkori településtörténetre vonatkozó adat kevés, de annyi leszögezhető, hogy a Váralja és a templom környéke lakott volt. A kataszteri és katonai térképek jól szemléltetik (lásd: 13. ábra), hogy a patak mentén lakóházak álltak. A 18. század végére alakult ki a halmazos szerkezete utcákkal, kéttelkes rendszerrel és tanyákkal. A szőlőhegyeket gáttal választották el egymástól. A patai középkorban a borokat feltehetőleg földbe ásott vermekben tárolták, de a kérdést nehéz megválaszolni. A 18.-19. században viszont már szellőztetett pincesorok épültek lakóházak alá. A mai pincesorok kora a 19. század közepére és végére datálható (Cs. Schwalm és Kecskés 1999).

13. ábra: II. Katonai térkép 1819-1869. Jól látható a határozott településszerkezet és a táji beágyazottság. <https://maps.arcanum.com/hu/map/secondsurvey-hungary> (2023, április).

4.3.3. Szurdokfürdő

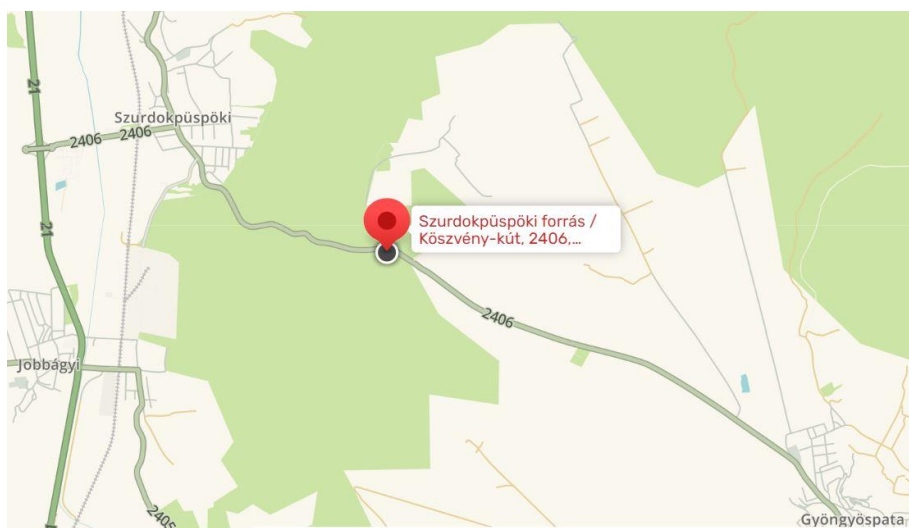
1330 körüli források említik, mint az Aba-nemzetség tulajdonában lévő Szurdok nevű települést. A határában feltörő melegvízű forrást már a 14. században ismerhették. A szomszédos falu, Szurdokpüspöki lakossága is használta a forrás vizét (Cs. Schwalm és Csiffáry 1999). A fürdő létezését az újkorban írják le először a források, mint Szurdoki fürdőházat. A kút (14. és 15. ábra) hovatarozását illetően Gyöngyöspata és Szurdokpüspöki között évszázados határper folyt.

A helyiek Kőszvény kútnak nevezik, ami táplálja a fürdőt. A kút tengerszint feletti magassága 210 méter, vize 17°C-os, Szurdokpüspökiből ered és Gyöngyöspatán tör a felszínre.

14. ábra: A Kőszvény kút napjainkban

(forrás: <https://f2184d45d2.clvaw-cdnwnd.com/d730f089a3e94a0205c44a92c113850f/200001623-c6e6dc6e70/szp8.jpg>
(2023, április).

15. ábra: A Kőszvény kút turistatérképen

(forrás: <https://www.waze.com/hu/live-map/directions/szurdokpuspoki-forras-koszveny-kut-2406?to=place.w.12911070.129241776.16204433> (2023, április).

Az első és második katonai térkép felvételen a Baad és Szurdaker Bad feliratot látni (lásd: 16. ábra) a patai határban. A Kőszvény kút elnevezés arra utal, hogy akinek lábfajdalmai voltak, az gyakran megkereste ezt a gyógyvizű forrást (Cs. Schwalm és Csiffáry 1999).

16. ábra: I. és II. katonai térkép, Kőszvény kút jelölése „Bad”, illetve „Baad” néven.
(forrás Tímár et al. 2006)

4.3.4. Jesse-fa oltár

Európában egyedülálló kincsnek számít ez a 8 méter magas, Jézus családfáját bemutató szobor. A magyar művészetben egyedülálló alkotásnak számít. A kő oltárt fedő faborításon rétet faragott a szobrász. Középen Jessze szobra fekszik, amelyből egy fa és ágai keresztezik a Mária születését ábrázoló festményt (17. ábra).

A fa ágain Jézus ül, Mária az ágak felett, kezében a gyermekkel. A fa két oldalán angyal áll. A 19. században a szobor súlyosan megsérült, feltételezhetően egy földrengés miatt. A szobrot később helyrehozták, átfestették.

17. ábra: Jesse-fa oltár, Gyöngyöspata, Kisboldogasszony templom. (forrás: <http://gyongyospata.hu/hozzank-latogatoknak/gyongyospata-buszkesegei/a-kis-boldogasszony-templom-es-a-jesse-oltar> (2023, május).

Gyöngyöspata történetében meghatározó a katolikus életvitele és hithű társadalma. Sajnos ez napjainkban egyre jobban halványul, de a település I. István király koráig visszanyúló történelme emlékeztet minket arra, hogy milyen fontos egy társadalom életében a valahová tartozás tudata.

5. KÖVETKEZTETÉSEK ÉS JAVASLATOK

Szakdolgozatom témájának fő célja Gyöngyöspata mezőgazdálkodásának vizsgálata tájtörténeti és tájhasználati szempontból.

A kutatásom során felfigyeltem arra, hogy a Kecskekő nincs megművelve. Szükség lenne a területen a mezőőri szolgálatra is. A környéken lévő szőlőterületek mellett sok csonthéjas növény található. Ezek illenek a tájba és megőrzésük nem kerül nagyobb erőfeszítésbe, mint a szőlő művelése. A gazdákat faültetéshez szükséges támogatással lehetne ösztönözni, hogy változatos növényzetet gondozzanak a területen.

Gyöngyöspatán egyre több családi borászat létesült az utóbbi időben. A fiatalok közül is sokan elkezdtek ezzel a gazdálkodási formával foglalkozni. Családi pincészetek jöttek létre, melyek gyorsan fejlődnek, és ezt a tájmegőrzés szempontjából, valamint a gazdálkodás fellendülése érdekében nagy jelentőségűnek tartom.

A katonai térképeken világosan nyomon követhető volt, hogy a korral és a településbővüléssel hogyan fejlődött az úthálózat. Az utak karbantartását a terület értékeinek megőrzése szempontjából ma is nagyon fontos tényezőnek tartom. Általában elmondható, hogy az infrastruktúra fejlesztése a vizsgált területen nagy hasznára lenne a környezetét szerető lakosságnak.

A természet védelmével kapcsolatos önkormányzati felvilágosító és ismeretterjesztő programok rendszeressé tételét javasolnám a helyi vezetőknek. A helyi értékek megbecsülése és azokról a tudás gyarapítása ilyen szervezett alkalmak keretén belül alapvetően változtathatna azon a tényen, hogy a vidéki emberek bár a természethez közelebb élnek, mégis kevés figyelemmel kísérik azokat az eseményeket, melyek helyben problémásak a „zöld” környezettel kapcsolatban.

A fent felsorolt tényezők mind befolyásolhatnák a gyöngyöspatai gyönyörű vidék idegenforgalmát is. A közutak járhatósága, a helyi értékek felé irányt mutató jelzőtáblák, a turista utak pontos jelzései, esetleg köztisztasági célt is jelentő szolgáltatások (kézmosók, nyilvános WC-k, mosdók, eső ellen védő, a szabad térben elhelyezett fedett pihenők) a jelenleginél gyakoribb működése sokat lendítené azon a hozzáálláson, amivel ma találkozunk.

Fontosnak tartom a rendszeres tisztító akciót. Az önkéntesek és a helyi lakosok eltakaríthatnák a területekről a szemetet, az illegálisan lerakott és a felhalmozott lakossági és egyéb hulladékokat, mert sajnos ilyenekkel is lehet találkozni.

A klímaváltozásra is oda kell figyelni a terület jövőjével kapcsolatban. A klímaváltozás hatásai nagyban befolyásolják Gyöngyöspata területét, földrajzat, állat- és növényvilágát. Szükséges felmérni ezeket a hatásokat, azonosítani, és a megfelelő intézkedéseket a megóvás és fenntarthatóság érdekében megtenni.

A városban külön figyelmet fordítanak a helyi értékek megőrzésére. Ez dicséretes törekvés, és reményt ad arra, hogy a jövőben is megbecsüljék az itt lakók a településüket. Mindez feltétele annak, hogy a természeti környezetet is megfelelőképpen, nem csupán a közvetlen haszonszerzés érdekében használják, hanem annak hosszú távú céljait is megvalósítsák a közösség javára.

Különleges Madárvédelmi Terület a Gyöngyöspatai Havas. Itt szakember segítségével hivatásos és amatőr jellegű természetvédelmi találkozókat, konferenciákat lehetne szervezni, mert minden természeti feltétel adott ahhoz, hogy a terület saját határain is túlmutató kezdeményezések induló pontja legyen Gyöngyöspata.

A közelmúltban a Kisboldogasszony római katolikus plébániatemplomot felújították, a megszepült külső után a templombelső rekonstrukciója folytatódik, amint az a felállványozott templombelső jelenlegi állapotából is látszik. Sokszor és sokadjára romlott meg az épület állaga az elmúlt évszázadok alatt. De a pataiak mindig a megújítás és a megújulás irányába tették le a voksukat. Cselekedtek és áldozatot is hoztak céljaikért, így tudtak megmaradni. Én magam is még jobban megszerettem Gyöngyöspatát és szeretnék az itt található természeti kincsekért a magam módján tevékenykedni, elsősorban az emberekért, akik nélkül nehezen képzelhető el a természet a maga teljes egészében. Egyelőre azonban annak a veszélyét látom, a Mátra gazdag természeti adottságai mellett is, hogy az ember nem fog tudni élni a természet nélkül, ha azt nem óvja és gondozza, és nem találja meg azt az összhangot, amire mindkettőnek szüksége van.

6. ÖSSZEFOGLALÁS

Gyöngyöspata tájtörténete igen sokrétű és színes adatokat, információkat hordoz. Nemcsak a domborzata és a település földrajzi helyzete, hanem történeti fontossága is jelentős kutatások alapjául szolgál.

A dolgozatom a város tájtörténeti elemzését és értékelését mutatja be. A felhasznált irodalom és térképek segítségével összességében megállapítható az antropogén hatások tájformáló szerepe. Múltbeli felvételekkel összehasonlítva látható a területhasználatok igényeinek eltolódása és a táj darabolódása. Az emberi hatások következménye napjainkban is elkerülhetetlen folyamat, mivel a technológia és a tudomány fejlődése újabb és újabb karakterekkel jelenik meg a táj arculatában és hasznosítási területeiben.

A tájhasznosítás társadalmi, szociális és kulturális tényezőinek fokozott igénybevétele arra enged következtetni, hogy a tájelemzés, tájértékelés, tájtervezés szakterületei egyre több kutatást indít el a közeljövőben.

A megfelelő szakmai háttér a biztosíték arra, hogy egyes tájak kezelésekor a táj mindenkori ökológiai állapota fennmaradjon. Ahogy azt Gyöngyöspata példáján is tudjuk, a Natura 2000 kategóriába sorolt terület, mindamellett, hogy a környéke is számos védett növény-, és állatfajnak ad otthont (lásd: Sár-hegy). A Bükk Nemzeti Park Igazgatóság hatálya alá tartozó régió még hangsúlyosabbá teszi a körültekintő területhasznosítást és munkálatait.

Gyöngyöspata tájtörténete felhívja a figyelmet arra, hogy a geoökológia mennyire nagy szerepet tölt be a táj fenntartható hasznosításában és a tájvédelemben. Természetesen a különböző szakterületek együttes szemlélete kell ahhoz, hogy mindig a táj érdekei maradjanak a középpontban.

A fenntartható tájhasználat fajsúlya a témában előrevetíti azokat a feladatokat és célokat a jövőben, amelyek alapját a jelenben már nekünk kell megteremteni.

7. KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Ezúton szeretnék köszönetet mondani mindazoknak, aki segítettek abban, hogy ez a dolgozat elkészüljön. Elsősorban témavezetőmnek, továbbá mindenkinek, akik önzetlenül segítségemre voltak a források gyűjtésében. Hálás vagyok a nagyszerű családomnak, és mindazoknak, akik végig mellettem álltak tanulmányaim folyamán.

Külön köszönet Matalik Attila helyi erdésznek, aki tájékoztatott az erdőgazdálkodás rendjéről.

Köszönöm a segítségét Molnár Károlynak aki három cikluson keresztül volt polgármester Gyöngyöspatán. Elmesélte a falu történetét kronológiai sorrendben, majd kitért a helyi értékekre. Beszélt a Jesse faoltárról, a várról, és a templom történetét is megosztotta velem. Személyesen felmentünk és megnéztük a várromot, a kilátást, megmutatta a gótikus templomot, amelyben jelenleg állványokat állítottak fel felújítás céljából.

Köszönöm a segítségét Vudiné Prohászka Viktóriának, aki ezen a területen falugazdászként dolgozott éveken át. Sok értékes információt kaptam Tőle is.

A Vachott Sándor Városi Könyvtár levéltárosa, Vinkler Bálint segített a könyveket, dokumentumokat beazonosítani, felkutatni.

Köszönet nagymamámnak, aki gyöngyöspatai születésű, és sokat segített keltemben-jártamban. Tőle kaptam a Gyöngyöspata című könyvet.

Köszönöm konzulensemnek, Dr Pető Ákosnak a türelmét, a segítségét, és nem utolsó sorban a biztatását.

8. IRODALOMJEGYZÉK

Hivatkozott irodalmak:

- Belényesy M. (1960): A permanens egymező földhasználat és a két-három nyomásos rendszer kialakulása Magyarországon a középkorban. *Ethnographia* 71. sz.
- Belényesy M. (2012): Fejezetek a középkori anyagi kultúra történetéből II. *Documentatio Ethnographica* 29. MTA BTK Néprajztudományi Intézete
- Bodnár L. (1985): Három falu – egy tsz a Mátraalján. *Mezőgazdasági Kiad*, Budapest, 308 p.
- Csiffáry G. – B. Huszár É. (1999): Heves megye II. József-kori katonai leírása 1783-1785.
- Csiffáry G. (1999): A patai szurdokfürdő. Néprajzi tájkonferenciák Heves megyében, Eger.
- Cs. Schwalm E (1999): Ábrák Gyöngyöspata mezőváros múltjából. (Néprajzi tájkonferenciák Heves megyében 13. Eger.)
- Csorba P. (2013): Magyarország kistájai. Debrecen Meridián Táj- és Környezetföldrajzi Alapítvány, Debrecen, 2021. 416p.
- Csorba P. (2008): A tájhatárok kijelölése és változása. *Földrajzi Közlemények* 132. 2. pp. 220–222.p.
- Dénes J. (1985): Árpád-kori várak a Mátra déli oldalán. In.: *Agria* 21. (Az Egri Múzeum Évkönyve - *Annales Musei Agriensis*, 1985) 71-85. p.
- Dövényi Z. (2010): Magyarország kistájainak katasztere. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 876., 717-720.p. Nyugat Mátra.
- Dövényi Z. (2010): Magyarország kistájainak katasztere. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 876., 720-724.p. Déli Mátra.
- Horváth L. (2000) (szerk. Bán P.): Gyöngyöspata. Száz magyar falu könyvesháza Kht. Budapest 208p. 200-202p.
- Horváth L. (2000) (szerk. Bán P.): Gyöngyöspata Száz magyar falu könyvesháza Kht. Budapest 208p. 22-87p.
- Horváth L. (2000) (szerk. Bán P.): Gyöngyöspata Száz magyar falu könyvesháza Kht. Budapest 208p. 87-116p.
- Horváth L. (1999): Gondolatok a gyöngyöspatai községmonográfia elé. (Néprajzi tájkonferenciák Heves megyében, Eger)
- Kecskés P. (1999): Gyöngyöspata mezőváros történeti borkultúrája (Néprajzi tájkonferenciák Heves megyében, Eger)
- Kovács B. (1974): A gyöngyöspatai vár ásásai. (*Arch. Ért.* 101, 1974, 235-243.p.) HB 1317.
- Magos G. (2017): Ökoturisztikai és természetvédelmi konferencia. Magyar Nemzeti Parkok Hete, 2017.
- TÍMÁR ET AL. 2006: TÍMÁR G., MOLNÁR G., SZÉKELY B., BISZAK S., VARGA J., JANKÓ A. (2006): Második katonai felmérés: Magyar Királyság és a Temesi Bánság - georeferált változat. DVD-ROM, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, ISBN: 963 7374 21 3, ISBN: 963 7374 35 3
- Szabó J. Gy. (1982-83) Gyöngyöspatai szőlőmunkás eszközei a középkorból. *Agria*, 19: 135-186

Internetes hivatkozások:

http://www.termeszetvedelem.hu/_user/browser/File/Okoturizmus/MNPH_2017/Magos_Gabor.pdf
(utolsó letöltés: 2023. április)

<https://kirandulastippek.hu/matra/sar-hegy> (2023. április)

<https://varak.hu/latnivalo/index/199-Gyongyospata-Var/> (2023. április)

www.termeszetvedelem.hu Natura 2000 területek bemutatása a Mátrai Tájegység területén
https://termeszetvedelem.hu/wp-content/uploads/2021/08/HUBN20050_fenntartasi_terv_Kortaj_Teljesites_split.pdf (2023. május)

<https://varak.hu/latnivalo/index/199-Gyongyospata-Var/> (2023. április)

Szent Péter templomrom – Gyöngyöspata, www.kirandulastervezo.hu (2023. április)

(Szinkronizált nézet | Arcanum Térábrák utolsó letöltés: 2023. április) Sárhegy

(Szinkronizált nézet | Arcanum Térábrák utolsó letöltés: 2023. április) Bábakő

(Szinkronizált nézet | Arcanum Térábrák utolsó letöltés: 2023. április) Kecsekő

(Szinkronizált nézet | Arcanum Térábrák utolsó letöltés: 2023. április) Kőszvénykút

Szurdokpüspöki: Országjáró (webnode.hu), (utolsó letöltés: 2023. április)

<http://gyongyospata.hu/hozzank-latogatoknak/gyongyospata-buszkesegei/a-kis-boldogasszony-templom-es-a-jesse-oltar> (utolsó letöltés: 2023. március)

http://issuu.com/vinpet/docs/gy_ogy_spata_kisboldog (2023. május) Jessze oltár

Horváth, Wachsler: Településarculati Kézikönyv,

<https://gyongyospata.hu/onkormanyzat/telepulesarculati-kezikonyv> (2023. április)

<https://gyongyospata.hu/hozzank-latogatoknak/gyongyospata-tortenete> (2023. április)

<https://gyongyospata.hu/varosunkrol/a-varossa-nyilvanitasrol> (2023. április)

Szóbeli hivatkozások:

Molnár K. (2023): Szóbeli közlés. Gyöngyöspata volt polgármester

Matalik A. (2023): Szóbeli közlés. Gyöngyöspata helyi erdész

Vudiné Prohászka V. (2023) Szóbeli közlés Rózsaszentmárton, volt falugazdász

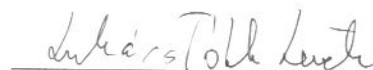
9. MELLÉKLETEK

NYILATKOZAT

Alulírott Lukács-Tóth Levente, a Magyar Agrár- és Élettudományi Egyetem, Szent István Campus, Természetvédelmi Mérnök szak nappali tagozat végzős hallgatója nyilatkozom, hogy a dolgozat saját munkám, melynek elkészítése során a felhasznált irodalmat korrekt módon, a jogi és etikai szabályok betartásával kezeltem. Hozzájárulok ahhoz, hogy Szakedolgozatom egyoldalas összefoglalója felkerüljön az Egyetem honlapjára és hogy a digitális verzióban (pdf formátumban) leadott dolgozatom elérhető legyen a témát vezető Tanszéken/Intézetben, illetve az Egyetem központi nyilvántartásában, a jogi és etikai szabályok teljes körű betartása mellett.

A dolgozat állam- vagy szolgálati titkot tartalmaz: igen nem

Kelt: Gödöllő, 2021. év május hó 08. nap

Hallgató

NYILATKOZAT

A dolgozat készítőjének konzulense nyilatkozom arról, hogy a Szakedolgozatot áttekintettem, a hallgatót az irodalmi források korrekt kezelésének követelményeiről, jogi és etikai szabályairól tájékoztattam.

A Szakedolgozatot záróvizsgán történő védelemre javaslom / nem javaslom.

A dolgozat állam- vagy szolgálati titkot tartalmaz: igen nem

Kelt: Gödöllő, 2021. év _____ hó _____ nap

Belső konzulens